

Шумовитост Србије

*Др Предраг Алексић¹
Др Слободан Вучићевић²*

У овом раду је анализирана шумовитост Централне Србије до краја XX века. До XIV века Србија је била гушће насељена и са одређеним степеном развоја рударства и пољопривреде. За време окупације Турака, становништво из Србије је мигрирало, па је Србија на почетку XIX века имала 139.411 становника. Под шумом је било 75-80% укупне површине. Почетком XIX века, постепено, становништво се увећава. Основно занимање је пољопривреда, нарочито сточарство, што доводи до масовног крчења и уништавања шума. Шумовитост је до половине XX века пала на 21,4%, уништено је 2/3 шума, а знатне површине су деградиране. Од 1953. год., шумовитост расте, а крајем XX века износи 32% са даљом тенденцијом раста

Садашње стање шума у Србији, које утиче и на укупно стање њених природних ресурса, је узроковано утицајем човека на шуму у прошлости. Овај утицај је посебно изражен у последња два века. Србија је, по низу записа, била покривена шумом на око 80% површине.

Примарни узрок обешумљавања био је повећана потреба за пашњачким просторима, затим потрошња дрвета, коришћење шума у циљу трговине дрветом, ратови, и, у новије време урбанизација. Шума је на овим просторима, све до половине XX века, била основ опстанка. Отуда не изненађује значајно смањење простора под шумом и девастација у близини насеља.

О стању шума на овим просторима говоре бројна сведочења (Герлах 1578, де Хе 1621, Е. Челебија 1661, Браун 1669, Л.М. Монтегју 1717, Г. К. Дриш 1719, Ј. Вујић 1826, О. Пирх 1829, Ламартин 1833, В. Л. Конт 1834, Ј. Цвијић, Г. Ђ. Ђорђевић, Карић, М. Петровић, М. Ђ. Милићевић, Ј. Панчић и др.).

Питањем шумовитости Србије бавили су се бројни аутори: Јекић Ј. (1928), Симеуновић Д. (1957), Јовановић Б. (1954), Милошевић – Бревинац М. (1953), Дражић М. (1997), Вучићевић С. (1984, 1999)... Такође и други аутори у својим бројним радовима бавили су се шумом и шумовитошћу: Милојковић Д. (1959), Јовић Д., Томанић Л., Банковић С. (1999), Дукић Г. (1992), Јовић Д., Медаревић М., Банковић С. (1991) итд.

Циљ овог рада је да допринесе расветљавању проблема шумовитости

¹ Др Предраг Алексић, научни сарадник – ЈП «Србијашуме»

² Др Слободан Вучићевић, ванредни професор

Централне Србије у току историјског развоја, а посебно у последња два века када је дошло до значајних промена, да укаже на шумовитост у појединим периодима и на узроке уништавања шума.

Рад се односи на подручје Србије без покрајина.

Шуме на нашим просторима у старом и средњем веку

О шумама на просторима данашње Србије има мало историјских извора из старог века. Такође, нема података ни из времена досељавања Срба на ове просторе. Илири, који су насељавали ове просторе још у IV веку пре нове ере, бавили су се, поред лова и риболова, углавном сточарством, а мање земљорадњом, највероватније због велике шумовитости. Илири су се бавили и рударством, што је узроковало значајније коришћење дрвета.

Историјски извори указују да је највећи део овог подручја био покривен шумама. Словени, који су населили ове крајеве до прве половине VII века, углавном су се бавили сточарством и земљорадњом. К. Јиричек (1922., 1923) истиче да је благостање у Србији напредовало у XVII веку. Крчене су шуме иза којих су остале плодне равнице. Шуме су проређиване због подизања манастира и села. Обновљало се и рударство, које је достигло процват у XIV и XV веку, доласком Саса. Растао је број становника, а са овим подизање насеобина. Настављен је развој сточарства и ратарства, што је узроковало даље крчење шума.

У средњевековној Србији основна занимања била су сточарство и земљорадња. Ово је узроковало коришћење жира и других продуката шума, али и потребу за пашњацима. У том периоду зачело је виноградарство и воћарство, што је, такође, захтевало нове површине земљишта. Развијало се и занатство, првенствено засновано на дрвету као сировини.

Средњевековна српска држава била је богата шумама. Почетком XII века Стефан Немања је дозволио Дубровчанима да без накнаде секу шуме. Економски развој српске државе довео је до уништавања значајних површина шума. Развој рударства у XIII веку изазвао је прекомерну сечу и крчење шума у близини рудника. Штетне последице неконтролисаних и прекомерних сеча уочавају се за време Цара Душана, па је Душановим законом (члан 123) ограничена сеча шума.

Шуме у Србији у периоду Турске владавине

У XIV веку феудална Србија је ослабила и у периоду 1389-1459. године пада под потпуну окупацију турске империје. Однос турске власти према народу (пљачке, зулуми, отимање) довео је до тога да сељаци напуштају огњишта (ниже

пределе), повлаче се дубље у планинске пределе и шуме, где се баве претежно сточарством и земљорадњом.

Као и у ранијем периоду, и у периоду турске окупације (1459-1804) о шумама се зна мало. Међутим, повлачењем становништва у планинске пределе раније настањени нижи делови обрастају шумом. На повећање шумовитости утицало је значајно смањење броја становника. Према К. Јиричеку (1923) само за четири године, у периоду 1479-1483. године пребегло је у Угарску око 200.000 становника. Познате су велике сеобе под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем (1690) и Арсенијем IV Јовановићем (1737), а затим за време Кочине Крајине (1788-1791), те после пада Карађорђево Србије (1813), када су читаве области остајале празне или са малим бројем становника.

Више извора који говоре о богатству Србије шумама и дивљачи наводи Д. Симеуновић (1957), а углавном се темеље на записима путника кроз Србију из тог времена (Герлах 1578, де Хе 1621, Е. Челебија 1661, доктор Браун 1669, Леди Мери Монтегју 1717, Г. К. Дриш 1719 и други). Када је Аустрија 1718. године заузела један део Србије, земља је била ненасељена, пуста и врло шумовита. У периоду 1718-1721. године у Србији је било свега 50-60.000 становника. Тада Аустријска управа покушава, први пут на овим просторима, да организује стручно управљање и експлоатацију шума. Шуме су на крају Турске владавине покривале највећи део Србије, захваљујући пре свега смањењу броја становника и повлачењу дела становника у планинска подручја.

Шуме Србије у периоду 1800-1990. године

Крајем XVIII и почетком XIX века Србија је била једна од најшумовитијих земаља на Балкану и у Европи. Уз малу насељеност, дрво није имало никакву тржишну вредност. Кључну улогу, за шумовитост, имао је број становника. Србија је 1801. године имала свега 100-150.000 становника, 3-4 по квадратном километру. На крају Првог српског устанка нагло је порастао број становника на око 400.000. У време и непосредно по Првом устанку Србија је масовно насељавана из Црне Горе, Херцеговине, Санцака и других крајева.

Према В. Јовановићу (1881) Србија је 1820. године имала око 500.000 становника, 1834. године 678.192 становника или 18 по км². Године 1874. је било 1.353.890 становника или 36 по км². На крају XIX века (1900.год.) у Србији је 2.492.882 становника или 51,6 становника по км². Значи број становника, у односу на почетак XIX века, повећао се за око 20 пута. Треба имати у виду да је Србија пре рата за ослобођење (1878) имала површину 37.560 км², а после 47.860 км²

односно 10.300 км² већу површину.

Не постоје прецизни, тачни подаци о шумовитости, почетком XIX века, али познати извори указују да је највећи део Србије био под шумом. Б. Јовановић (1954), на основу антропогеографских истраживања Г. Радивојевића (1911) везаних за број домаћинстава, становника и просечне потребе за пољопривредним земљиштем долази до процене од 80% шумовитости ондашње Лепенице. С обзиром на сличне прилике ово се може пренети на Шумадију, али и остали део тадашње Србије. Преостале шуме данас, њихови трагови и фрагменти, дају потврду процењеној шумовитости на почетку XIX века.

О шумовитости се може закључивати и по посредним доказима: положају насеља, типу кућа, облику и грађи, свакодневном животу и навикама становништва, називу места, разним државним документима, као и бројним етнографским и географским истраживањима. Посредни докази су бројна сведочанства, мемоарска и путописна грађа из тог времена (Ј. Вујић 1826, О. Пирх 1829, Ламартин 1833, Воа Ле Конт 1834. и др.). Сведочанства о великој шумовитости Србије налазимо код домаћих научника и других добрих познавалаца прилика из тог времена (Ј. Цвијић, Г.Ђ. Ђорђевић, Карић, М. Петровић, М. Ђ., Милићевић, Ј. Панчић и др.).

На бази свестраних истраживања Д. Симеуновић (1957) констатује да је површина шума у Србији, почетком XIX века износила 3.220.000 ha, што је више од 2/3 укупне површине.

Почетком XIX века у време Првог и Другог српског устанка, Србија се интензивно насељавала, због чега је и дошло до убрзаног крчења шума. Шуме су посебно угрожене у XIX и првој половини XX века. Може се рећи да је Србија највеће површине својих шума изгубила у том периоду (Вучићевић С. 1984).

Период XVII и XVIII века обележиле су велике сеобе из Србије а прву половину XIX века досељавање. Насељавање је почело за време Карађорђа, а већи прилив становника почиње 1817. године. Ово узрокује да Србија 1910. године има око 2,9 милиона становника, што је чак за око шест пута више у односу на 100 година раније.

Основни узроци нестајања шума у Србији су: развој рударства и пољопривреда (ратарство и сточарство), потрошња дрвета у домаћинству и индустрији, урбанизација и ратна дејства. (Вучићевић С. 1999).

Досељавање је повећало изградњу кућа, насеља, а посебно су расле потребе за пољопривредним земљиштем које се једино могло добити крчењем шума.

Насеља су формирана у брдским пределима која су у залеђу имала планину, а у нижим деловима плодно пољопривредно земљиште. Често су, нарочито за време владавине кнеза Милоша, насеља углавном подизана на крчевинама. Према М. Симеуновићу (1957) крчења шума у току читавог XIX века било је једини и главни извор површина за земљорадњу. Овај процес добијања зиратних површина био је нарочито интензиван у периоду 1830-1870. године.

Потрошња дрвета за огрев је била изузетно велика (куће са огњиштем), а значајне количине дрвета су трошене за градњу кућа, ограда, помоћних зграда, прибора, алата и друге потребе. Дрво се користило за производњу катрана и луча. Половином XIX века се подижу прве стругаре, што доводи до појачаног коришћења шума. До краја века је подигнуто 30 стругара. Почетак XX века обележен је убрзаном изградњом стругара, тако да их је 1927 године у Србији било око 1.000. Ово је утицало на увећану потрошњу дрвета, не само за властите потребе већ и за продају. Крај XVIII и почетак XIX века обележен је изградњом путева и железнице, што утиче на појачано коришћење шума. Порасле су потребе дрвета за јавну потрошњу, изградњу грађевина, насеља, мостова, пруга и других јавних објеката.

Број становника у XX веку константно расте. Србија 1905. године има 2.688.025 становника, 1938. године 4.044.400 становника, 1953. године 4.463.701 становника и 1990. године 5.808.906 становника (табела бр. 1). Раст броја становника повећава потребе за пољопривредним земљиштем, што доводи до даљег крчења шума. И даље се шума користи за исхрану стоке чија је бројност, такође, значајно увећана.

У XX веку, од самог почетка убрзан је раст коришћења шума узрокован подизањем стругара изградњом путева и железница. Газдовање шумама се углавном своди на њихову експлоатацију. Овоме треба додати и два светска рата која су на овим просторима довела до повећања обима крчења и уништавања шума. Део шума је страдао током ратова, а део у обнови земље, нарочито после Другог светског рата.

Табела 1 - Шумовитост Србије без покрајина

<i>Година</i>	<i>Површина шума (ha)</i>	<i>Шумовитост %</i>	<i>Број становника</i>	<i>Површина шума по становнику (ha)</i>
1801	3.622.700	75,0-80,0	139.411	25,99
1820	3.622.700	75,0	500.000	7,24
1841	3.187.972	66,0	828.895	3,85
1885	1.546.000	32,0	1.901.736	0,81
1905	1.517.000	31,4	2.688.025	0,56
1938	1.309.970	24,5	4.044.400	0,32
1947	1.220.000	21,8	4.154.175	0,29
1953	1.200.000	21,4	4.463.701	0,27
1961	1.706.129	30,5	4.823.274	0,35
1979	1.781.135	31,8	5.561.234	0,32
1990	1.790.000	32,0	5.808.906	0,31

Први подаци о површини шума у Србији објављени су почетком XX века од стране Министарства народне привреде, Одељење за шумарство. Површина шума 1905. године износила је 1.517.000 ha, а шумовитост 31,4% (табела бр. 1). Ови подаци су коришћени као најтачнији више година.

Прво детаљније снимање шумског фонда у Југославији, по јединственој методологији извршено је 1938. године. Добијени су поуздани подаци о шумама. Површина шума у Србији износила је 1.309.970 ha или 24,5% површине под шумом. На једног становника било је 0,32 ha шуме.

У периоду 1947–1948. године Министарство пољопривреде и шумарства Србије је извршило “брзу инвентаризацију шума”. Ови подаци су објављени као “Стање шумског фонда 1947. године”. Површина шума износила је 1.220.000 ha, шумовитост 21,8%, а површина шума по становнику 0,29 хектара.

Према подацима о шумском фонду из 1953.године (представљају редиговане податке брзе инвентаризације шума) шумовитост је износила 21,4%, а површина шуме по становнику 0,27 ha. Шумовитост и површина шума по становнику, у овом периоду, најмање су у последња два века, а вероватно и у историји ових простора.

Први попис шумског фонда Србије после Другог светског рата извршен 1961. године (по методологији из 1938. године). Површина шума је износила 1.706.129 ha, шумовитост 30,5%, а површина шума по становнику 0,35 ha. Видљиво је да је шумовитост први пут почела да расте.

Попис шумског фонда 1978. године спроведен је методом саморегулације,

на бази постојеће документације и објављен као “Стање шумског фонда 1979. године”. Површина шума износила је 1.781.135 ha, степен шумовитости 31,8%, а површина шума по становнику је знатно смањена, износила је 0,32 хектара.

Стање шумског фонда 1990. године приказано је на основу статистичких података 1988. године и података из важећих шумско-привредних основа 1989. године организација које газдују шумама. Површина шума износила је 1.790.000 ha, шумовитост 32,0%, а површина шума по становнику 0,31 хектара.

Период од 1800-1950. године је период масовног уништавања-крчења шума у Србији. У том периоду уништено је (искрчено) око 2.402.700 ha или 2/3 шума. Од некадашњих 3.622.700 ha остало је свега 1.220.000 ha или 21,4%. Половина XX века је период у коме је Србија имала најмању шумовитост у својој историји, а ако се има у виду и стање преосталих шума, које су у великој мери деградирале можемо констатовати да је то период максималне обешумљености и деградације шумских екосистема.

Шумовитост од половине XX века на даље расте. Бројни су узроци: организовано газдовање шумама, борба против ерозије, пошумљавање, нега и заштита шума, миграције становништва из брдско планинских подручја и друго. Основно је да је порасла свест о шуми, нарочито на крају XX века, везано за свеукупну улогу шуме у животној средини.

У даљем развоју очекује се повећање степена шумовитости. Модерна пољопривредна производња претпоставља све мање површине, а савремено просторно планирање мора, неизбежно, урбанизацију да задржи у рационалним оквирима. Шумовитост ће и даље расти, али до одређеног степена, с обзиром на урбанизацију и друге потребе за простором. Просторним планом Србије из 1996. године планирана је оптимална шумовитост Централне Србије од 49,8%, коју треба достићи у наредних неколико деценија.

Закључак

Шумовитост Србије се мењала кроз историју зависно од низа фактора. Мало је података из Старог и Средњег века, али с обзиром на насељеност овог простора и познате историјске изворе највећи део је био под шумом.

У време турске владавине, Србија се расељава и практично, у периоду 1718-1721. године у Србији је свега 50-60.000 становника. Највећи део површине је под шумом.

Почетком XIX века, нарочито после Првог српског устанка почиње интензивно насељавање у Србију. Расте број становника (1820. године 500.000, а

1900. године 2.492.882 становника), што утиче на масовно крчење шума, првенствено за добијање пољопривредног земљишта, а на стање шума у негативном смислу утиче и екстензивно сточарство. Шумовитост до краја века пада са око 80% на 32%, 1885. године.

За XX век карактеристични су исти узорци уништавања шума као у XIX веку, наставља се пораст броја становника, али поред тога изградња стругара и саобраћајница интензивира потрошњу и прераду дрвета што, поред ратова доводи до даљег уништавања и деградирања шума. Шумовитост половином XX века пада на 21,4%, што представља најмању шумовитост у историји ових простора. Она је мања за око 4 пута од шумовитости на почетку XIX века.

Шумовитост од половине XX века на даље расте. Бројни су разлози, а пре свега: организовано газдовање шумама, пошумљавање и мелиорација, заштита од ерозије, нега и заштита шума, миграција становништва из брдско планинских подручја, интензивирање пољопривредне производње (ослобађање простора) и друго. Шумовитост ће и даље расти, али до одређеног степена с обзиром на урбанизацију и друге потребе за простором.